

ДІДИЧ Т. О.,

кандидат юридичних наук, доцент,
докторант юридичного факультету
(Київський національний університет
імені Тараса Шевченка)

УДК 340.0

ПРАВОУТВОРЕННЯ ЯК САМОСТІЙНЕ ПОНЯТТЯ: ДОКТРИНАЛЬНІ ПІДХОДИ ДО РОЗУМІННЯ

У статті автором здійснено аналіз стану наукового дослідження особливостей правоутворення в сучасних умовах. Наголошено на сучасних практичних особливостях розвитку правоутворення. Узагальнено місце правоутворення в понятійно-категоріальному апараті юридичної науки. Структуровано розуміння правоутворення відповідно до критерію значення.

Ключові слова: правоутворення, формування права, правотворчість, понятійно-категоріальний апарат юридичної науки.

В статье автором осуществлен анализ состояния научного исследования особенностей правообразования в современных условиях. Выделены особенности современных практических аспектов развития правообразования. Установлено место правообразования в понятийно-категориальном аппарате юридической науки. Структурировано понимание правообразования в соответствии с критерием значения.

Ключевые слова: правообразование, формирование права, правотворчество, понятийно-категориальный аппарат юридической науки.

In the article the author made an analysis of the state of scientific studies of the law-making in the modern world. The features of today's practical aspects of law-making development. Law-making established place in the categorical apparatus of jurisprudence. Structured understanding of law-making accordance with the criterion of meaning.

Key words: law-making, formation law, law-making activities, categorical apparatus of jurisprudence.

Вступ. Ключовим загальнотеоретичним аспектом наукового дослідження будь-якого явища або процесу правової дійсності є понятійні закономірності, які відображають його місце в понятійно-категоріальному апараті юридичної науки, надають можливість відокремити від інших явищ і процесів, встановити і охарактеризувати його ознаки, а також обґрунтувати найбільш доцільне визначення поняття, яке об'єктивно та всесторонньо характеризуватиме досліджуване явище або досліджуваний процес. Обґрунтування поняття відповідного явища або процесу в методологічному відношенні надає можливість охарактеризувати закономірності, які об'єктивно потребують наукового пізнання, забезпечуючи всебічність, системність та результативність наукового дослідження.

Понятійні закономірності правоутворення займають центральне місце в системі наукового аналізу загальнотеоретичних аспектів вказаного явища. Їх наукова розробка потенційно націлена на:

– встановлення самостійного характеру правоутворення в системі правових явищ, визначення можливостей розмежування правоутворення та інших явищ правової дійсності; встановлення взаємозв'язку з ними та визначення його ролі;

– з'ясування ознак правоутворення, які відображають найбільш сталі та автентичні його характеристики як правового явища, здійснення аналізу ознак правоутворення та розкриття їх змісту;

– визначення самостійного значення правоутворення в системі понятійно-категоріального апарату юридичної науки, відмежування його від інших понять та категорій юридичної науки;

– узагальнення та уніфікацію доктринального визначення правоутворення на підставі виокремлених і проаналізованих ознак вказаного поняття.

Постановка завдання. Актуальність наукового пізнання понятійних закономірностей правоутворення у нас не викликає сумнівів, що підтверджується не тільки вказаними аргументами, але й динамікою розвитку суспільства, взаємопроникненням правових систем, тенденцією до уніфікації правового регулювання тощо. Таким чином завданням цього наукового дослідження є надання характеристики понятійних закономірностей правоутворення; аналіз та узагальнення доктринальних підходів до розуміння поняття «правоутворення».

Результати дослідження. Поняття «правоутворення» в юридичній літературі розкривається вченими досить розпорошено і неоднозначно. Спробуємо здійснити аналіз доктринальних підходів до розуміння поняття «правоутворення» та виокремити ті аспекти, які можуть бути покладені в основу його подальшого удосконалення. В юридичній літературі найбільш активно понятійні аспекти правоутворення розкриваються з другої половини ХХ ст. Це пояснюється певним переосмисленням традиційних поглядів на державу та право, які сформувались в радянській юридичній науці у 20–30 роках ХХ ст. Визначення поняття «правоутворення» набуває багатогранного характеру, де за основу такого визначення вченими беруться конкретна особливість правоутворення або їх сукупність. Поширеним є підхід, згідно з яким правоутворення визначається як комплекс факторів (умов, обставин) життєдіяльності суспільства, що спричиняє виникнення права. Такий підхід заснований на ідеї первинності матеріальних відносин та вторинності права, де перші визначають право та обумовлюють його подальший розвиток. В літературі вказується на те, що розуміння джерел права в матеріальному значенні фактично характеризує утворення права, тобто комплекс специфічних матеріальних умов життєдіяльності суспільства, які у своїй сукупності або через особливості функціонування обумовлюють виникнення правових положень, які закріплюють норми права. Причому відкидається ідея стихійності виникнення права, а окремо зазначається, що в цьому процесі основну роль відіграє держава, яка і визначає зміст правових положень, надає їм відповідної форми та в подальшому їх гарантує [1, с. 32, 40]. Досліджуючи проблематику правотворчості в соціалістичній державі, вчені опосередковано обґрунтовують поняття «соціальний процес формування позитивного права», під яким розуміється взаємодія різноманітних соціальних факторів та їх подальший вплив на формування правових норм, що об'єктивно складаються і суб'єктивно виявляються в житті суспільства і держави. Вказане поняття розкривається через розуміння його процесуальних аспектів, де завершальною стадією є стадія діяльності правотворчих органів держави зі створення або визнання і закріплення в юридично обов'язковій формі норм позитивного права [2, с. 112]. Питання про утворення природного права вченими не піднімається, в той же час основний акцент зроблено на ролі держави в цьому процесі як суб'єкта, що наділений монополією правом на визнання і закріплення норм позитивного права.

В межах такого підходу розглядає правоутворення В.В. Степанян, який у радянській юридичній науці у 1980-х роках одним з перших дослідив теоретико-правові та практичні особливості правоутворення на монографічному рівні. Вчений традиційно для того часу виходить з положень діалектичного матеріалізму та здійснює аналіз особливостей суспільних відносин як основи правоутворення, розглядаючи їх як такі, що зумовлені загальнонародними (загальнонародними) інтересами. В подальшому вчений деталізує характеристику правоутворення та доходить висновку про можливість визначення вказаних інтересів як факторів суспільного розвитку і можливості їх поділу на об'єктивні та суб'єктивні. Під правоутворенням вчений розуміє комплекс вказаних факторів, а також таку їх характеристику,

як обумовленість загальнокласовими (загальнонародними) інтересами, можливість поділу факторів на об'єктивні та суб'єктивні. В подальшому вчений здійснює аналіз таких особливостей правоутворення, як:

1) процес взаємодії об'єктивних і суб'єктивних факторів правоутворення, який здійснюється в такій послідовності: а) формування і розвиток правосвідомості і волі пануючого класу суспільства, а можливо, і волі всього народу, б) вияв свідомості і волі через індивідуальну або колективну свідомість і волю компетентних посадових осіб держави (правотворчу волю); в) формалізація правотворчої волі у вигляді закону;

2) процес правоутворення, який періодизується вченим на два етапи, а саме: об'єктивний етап, в межах якого відбувається формування, розвиток та усталення об'єктивних факторів щодо створення правових норм та надання їм відповідного (обумовленого цими факторами) змісту. Наступним етапом вчений називає суб'єктивний етап, відповідно до якого відбувається вияв та аналіз факторів, які виникли на першому етапі, формування і розвиток суспільної правосвідомості і волі, а також їх подальший вираз у вигляді державної волі, якій надається форма закону [3, с. 28].

Окремим підходом до визначення поняття правоутворення можливо назвати процесуальний підхід, згідно з яким правоутворення визначається через теорію юридичного процесу, тобто як явище, що складається з комплексу процесуальних стадій (етапів), які взаємопов'язані між собою та в межах яких відбувається взаємодія з іншими явищами і процесами правової реальності. Досить часто такий підхід заснований на розмежуванні правотворчості та правоутворення, яке здійснюється, зокрема, і на рівні розмежування їх процесуальних характеристик. З процесуальними властивостями правоутворення пов'язує визначення цього поняття А.К. Мухтарова, яка доходить висновку, що правоутворення – це процес, через який здійснюється трансформація соціальних факторів у юридичні норми [4, с. 3].

З 90-х років ХХ ст. спостерігається значна активізація наукових досліджень правоутворення в цілому, окремих його теоретико-правових та методологічних аспектів, інших суміжних явищ і процесів, таких як правотворчість, нормотворчість, законотворчість тощо. Це зумовлює і розвиток наукових ідей, що стосуються понятійних аспектів правоутворення. Слід підкреслити, що значне число поглядів вчених наслідують та переосмислюють ідеї правознавців минулих періодів, доповнюючи їх, змінюючи або поєднуючи ідеї між собою. Так, в аспекті розуміння правоутворення як комплексу факторів (умов, обставин) життєдіяльності суспільства, які визначають утворення права, вченими пропонується під поняттям правоутворення розуміти поєднання соціокультурних правил співжиття людей та механізмів надання їм загальнообов'язкового статусу [5, с. 139]. А.В. Поляков, аналізуючи феномен правогенезу, стверджує, що єдиною підставою виникнення і формування права є наявність комунікативних соціопсихічних та соціокультурних умов, а саме право в подальшому є певним порядком комунікативних відносин, що виникають на основі нормативно-правової інтерпретації різноманітних правових текстів [6, с. 235–242]. Фактично такі ідеї вченого так само пов'язують розуміння правоутворення із системою умов і факторів соціокомунікативного характеру.

В контексті розуміння правогенезу розкривається визначення поняття правоутворення і авторами підручника «Актуальні проблеми теорії права та держави». Означене поняття розглядається вченим з позиції змісту генези права, що включає в себе комплекс інструментів, тобто сукупність форм, методів і засобів виникнення, розвитку і зміни права як системи правових норм [7, с. 64–66]. Таке розуміння фактично поєднує ідеї соціальної зумовленості правоутворення та його інструментального призначення. Зазначене підтверджує і Н.М. Сединак, вказуючи на те, що в сучасній юридичній літературі поняття «правоутворення» традиційно розглядається як тотожне правотворчості, де останнє зводиться до законодавчої діяльності. Проте вчений критикує такий підхід та наголошує на тому, що сучасні процеси виділення в системі джерел сучасного українського права із законодавчими актами договорів нормативного змісту і юридичних звичаїв дає змогу говорити про правотворчість як про ширшу за своїм змістом категорію. Теж стосується і поняття «правоутворення», яке

сприймається вченим як тотожне поняттю «правогенез». Хоча правотворчість доктринально слід розглядати відносно юридичної техніки формування і нормативного закріплення правових норм, а правотворчий процес уніфіковано має характеризуватись як такий, що має тільки техніко-юридичний характер [8, с. 38]. В такому ж контексті аналізує правоутворення в сучасній юридичній науці і В.В. Трофімов, який здійснює розмежування правотворчості і правоутворення в контексті їх призначення. Вчений наголошує на тому, що, визначаючи поняття правоутворення в контексті правотворчості та визнаючи за правотворчістю основне значення, порівняно із правоутворенням, без правотворчості правоутворення не існує, тоді, на переконання вченого, відсутній смисл виокремлювати правоутворення в понятійно-категоріальному апараті, а його розуміння слід ототожнювати із поняттям правотворчості [9, с. 51]. На нашу думку, вчений в цілому справедливо наголошує на недоцільності тотожного розуміння правотворчості та правоутворення, а також недоцільності вкладати в основу визначення правоутворення розуміння правотворчості. В той же час категорично їх розмежувати також недоцільно, оскільки ці явища взаємопов'язані, відповідно, і їх понятійне визначення є та має бути взаємопов'язаним. Такий підхід обґрунтовується розумінням універсальної та монопольної ролі держави у створенні правових норм, що не може мати несвідомого стихійного характеру, виходячи з сутності самої держави. У свою чергу, відповідь на питання співвідношення правотворчості та правоутворення зводиться до ототожнення за смислом слів «творення» та «утворення», які зрештою визначають однаковий результат. Ми не підтримуємо в цілому такий підхід, оскільки він фактично штучно ототожнює поняття правоутворення та правотворчості, залишає поза увагою відповідь на питання від чого залежить зміст правових норм, що обумовлює його появу, зміну та скасування, зміст неофіційного етапу утворення права, факторів, які впливають на право, зміст творення та утворення права тощо.

Досить поширеним в сучасній літературі залишається і процесуальний підхід до визначення поняття правоутворення. Так, поняття правоутворення визначається через розуміння правотворчості та їх розмежування за процесуальним критерієм. Стверджується, що правоутворення включає в себе не лише процес втілення державної волі у закон та її оформлення у вигляді різноманітних нормативно-правових актів [10, с. 660–661], але і весь підготовчий процес формування права [11, с. 763], його упорядкування і розвиток у різних аспектах і напрямках [12, с. 104]. В сучасних юридичних джерелах йдеться вже про визначення правоутворення як загального процесу формування права, що є соціально зумовленим, який відбувається безперервно, оскільки постійно виникають нові види суспільних відносин, нові суб'єкти вимагають визнання свого права, а старі – розширення або зміни своїх правових можливостей [13, с. 378]. В результаті вченими формулюється конкретне визначення поняття «правоутворення», під яким вони розуміють тривалий безперервний соціокультурний процес визначення об'єктивних потреб у правовій регламентації суспільних відносин та їх юридичного оформлення державою або іншим правотворчим суб'єктом [13, с. 378].

Так само розвивається і інструментальна характеристика правоутворення, відповідно до якої правоутворення визначається як сукупність різних форм та способів виникнення і буття права, його упорядкування і розвитку [14, с. 189]; засіб врахування особливостей і потреб соціуму, що здійснюється на підготовчому етапі правоутворення, та їх подальшого втілення в межах правотворчості [10, с. 661].

На наш погляд, специфікою більшості вказаних вище сучасних наукових досліджень проблем правоутворення є те, що вони мають досить різновекторний характер та переважно прикладний (практичний) зміст, який націлений на розробку рекомендаційного матеріалу щодо виявлення та аналізу факторів, які визначають зміст правових норм і процес їх формування. Окрім того, в наукових роботах не досить чітко визначені аспекти взаємозалежності між рівнем розвитку суспільних відносин та їх впливом на правоутворення, а також між критеріями досконалості процесу правотворчості та якістю правових актів. Однак можливо зробити висновок, що феномен правоутворення однотайно визначається вченими як соціальне правове явище, природою якого є суспільні відносини, а проблематика правоутворення має

широкий спектр дослідження та складає окремі аспекти предмета дослідження теорії права, теорії джерел (форм) права, інституту правового регулювання, правотворчості, методології та філософії права.

На наше переконання, правоутворення як самостійне правове явище наділене власними понятійними аспектами. Це пояснюється тим, що:

- правоутворення характеризується конкретним визначенням, яке забезпечить його єдине уніфіковане розуміння та подальше використання в наукових дослідженнях;
- поняття правоутворення визначатиме окреме самостійне явище правової реальності, відображатиме ознаки правоутворення та забезпечуватиме його відмежування від інших суміжних правових явищ;
- понятійні аспекти правоутворення забезпечать цілісність і системність теоретико-правового знання.

Авторські підходи до розуміння явища правоутворення згаданих нами вчених мають дискусійний характер, що обумовлено складністю та специфічністю феномена правоутворення. За своєю сутністю явище правоутворення має соціальний характер, оскільки здійснюється всередині суспільства під впливом соціальних факторів. Ці фактори є певним збігом обставин, які у своїй сукупності визначають об'єктивну доцільність прийняття, зміни або скасування правових норм, що отримує відповідну правову форму закріплення та в подальшому спрямовані на забезпечення правового регулювання. Ускладнюють доктринальне визначення правоутворення і його процесуальні характеристики.

Висновки. З огляду на вказане, беручи за основу той факт, що правоутворення є складним багатоаспектним явищем соціальної та правової реальності, вважаємо за доцільне обґрунтувати широке визначення поняття правоутворення, взявши за основу критерій значення. Відповідно до цього правоутворення можливо визначити в декількох значеннях.

1) В історичному значенні як процес зародження і виникнення права, що має самоорганізуючий характер, зумовлений історичними загальносоціальними закономірностями розвитку людства, особливостями політичного становлення соціуму, що відображають рівень та характер впливу суспільства на появу права; та нормативно-регулятивними потребами впорядкування суспільних відносин. Загальносоціальними закономірностями зародження і виникнення права можливо назвати ті фактори, які стосуються історично обумовлених процесів, що призводять до ускладнення суспільних відносин, класових та етнічних протиріч, а також змін в системі економічних відносин суспільства, появи і закріплення форм власності, регламентації правового статусу власників, створення правових основ господарської діяльності; необхідності досягнення соціального компромісу; визначення правового статусу перших державних утворень, появи перших писаних правил поведінки; регламентації правового становища суб'єктів, впровадження принципу взаємності прав та обов'язків тощо. Нормативно-регулятивними причинами слід назвати наявність звичаєвих дозволів, обов'язків та заборон, які можуть бути санкціоновані та їм може бути наданий відповідний ступінь загальнообов'язковості.

2) В матеріальному значенні правоутворення – це сукупність факторів суспільного розвитку, що впливають на процес виникнення, зміни, скасування норм права, визначають його подальший розвиток і вдосконалення, а також стан розвитку правового регулювання, що доводить необхідність його вдосконалення. В такому розумінні правоутворення є соціально обумовленим явищем, визначається комплексом факторів, які впливають на свідомість суб'єктів щодо здійснення подальшої офіційної правотворчої діяльності.

3) У процесуальному значенні правоутворення можливо визначити як особливий вид юридичного процесу, що складається з комплексу послідовних стадій (етапів), забезпечуючи в результаті створення, зміну або скасування норм права.

4) У формально-юридичному значенні правоутворення є самостійним елементом понятійно-категоріального апарату юридичної науки, що позначає відповідне явище правової реальності, засновуючись на його характерних ознаках.

Список використаних джерел:

1. Шебанов А.Ф. Форма советского права / А.Ф. Шебанов. – М. : Юрид. лит., 1968. – 216 с.
2. Правотворчество в СССР / под ред. А.В. Мицкевича. – М. : Юрид. лит., 1974. – 319 с.
3. Степанян В.В. Теоретические проблемы правообразования в социалистическом обществе / В.В. Степанян. – Ереван : Изд-во АН Арм ССР, 1986. – 183 с.
4. Мухтарова А.К. Правотворчество в социалистическом обществе. Содержание и оформление : автореф. дисс. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теория и история права и государства; история правовых учений» / А.К. Мухтарова ; Ин-т философии и права АН КазССР. – Алма-Ата, 1978. – 17 с.
5. Спиридонов Л.И. Теория государства и права / Л.И. Спиридонов. – М. : «Фирма Гардарика», 1996. – 304 с.
6. Поляков А.В. Общая теория права: феноменолого-коммуникативный подход. Курс лекций / А.В. Поляков. – 2-е изд., доп. – СПб. : Изд-во «Юр. центр Пресс», 2003. – 845 с.
7. Актуальні проблеми теорії держави і права (за вимогами кредитно-модульної системи навчання) : [навч. посіб.] / [С.В. Білозьоров, Є.О. Гіда, А.М. Завальний, А.О. Осауленко, Т.О. Пікуля] ; за заг. ред. Є.О. Гіди. – К. : КНУВС, 2010. – 228 с.
8. Сенидяк Н.М. Стан дослідження проблеми механізму правоутворення / Н.М. Сенидяк // Наше право. – 2013. – № 7. – С. 36–41.
9. Трофимов В.В. Правообразование в современном обществе: актуальные аспекты теории и методологии / В. В. Трофимов // Российский юридический журнал. – 2010. – № 5. – С. 50–57.
10. Марченко М.Н. Проблемы теории государства и права : [ученик] / М.Н. Марченко. – М. : ТК Велби, Изд-во Проспект, 2005. – 768 с.
11. Российская юридическая энциклопедия / глав. ред. А.Я. Сухарев. – М. : Изд-й дом ИНФРА – М, 1999. – 1110 с.
12. Теорія держави і права : [навч. посіб.] / упоряд. Л.М. Шестопалова. – К. : Прецедент, 2004. – 224 с.
13. Крестовська Н.М. Теорія держави і права / Н.М. Крестовська, Л.Г. Матвєєва. – К. : Юрінком Інтер, 2015. – 584 с.
14. Теорія держави і права : [підручник] / [С.Л. Лисенков, А.М. Колодій, О.Д. Тихомиров, В.С. Ковальський] / за ред. С.Л. Лисенкова. – К. : Юрінком Інтер, 2005. – 447 с.

